

Гіркота найсолодшого плоду

Євген Шморгун

У великій мисці парує щойно вихоплена з вогню баранина, густий запах прянощів приємно лоскоче ніздрі. Погладжуючи ріденьку сиву борідку, Махмуд задоволено прищмокує:

— Сьогодні, шановний Юсуфе, посидіти нам годину над печенею не те що не гріх, а й во славу аллаха.

Закінчився мусульманський піст, тож у цей день навіть найбідніші з правовірних ласують м'ясивом. А купець і власник патхвсала — заїжджого двора — Махмуд чи не найбагатший в Каллурі, може дозволити собі і своїм домочадцям таки добре побенкетувати.

Юсуф схвально киває головою:

— Твої слова достойні долетіти до вух аллаха.

Махмудові сини — два коренасті широкоплечі бородані — в розмову не встряють, як і належить добре вихованим молодим людям. Дочекавшись, доки батько й гість взяли по шматку баранини, вони підсовуються ближче до миски, налягають і собі на печеню.

Синам не зовсім втямки, чого це раптом батько запросив на свято саме Юсуфа Хорасані. Тож із купців, постояльців їхнього заїжджого двора, Юсуф чи не найбідніший. Хіба що живе в них найдовше — уже скоро мине п'ять місяців відтоді, як він прибув у Каллур. Інший на його місці за цей час уже тричі побазарював би та допровадив караван з тутешнім крамом до самого Бідара, столиці їхньої держави. А цей не поспішає — вайло. Тільки й того, що всім цікавиться, всіх розпитує, хоче все своїми очима побачити, ніби від того прибуде його багатства. Он недавно навіть у Райчуру ходив, щоб подивитися, як там у копальнях добувають алмази. Не купляти, а подивитися ходив. Дивак!

Так, Юсуф розумний, добродушний, багато бачив і багато знає, з ним цікаво говорити про всяку всячину. Але хіба цього досить, щоб батько так заприятелював з ним, ніби з родичем? Інші постояльці — просто постояльці, та й усе, а цього, світлобородого, батько має за шанованого гостя.

Батькові, зрештою, видніше. В його мудрості сини не сумніваються — крий боже! Але все ж таки. До того ж цей Юсуф Хорасані, здається, навіть не мусульманин, хоч поститься і молиться разом з правовірними.

А батько з Юсуфом уже заводять розмову про місцевих ювелірів-алмазників, які володіють особливим умінням оздоблювати зброю. Потім непомітно балачка переходить на інше — про каллурські родовища сердоліку, про торгівлю ним у різних країнах, про вигоди і невигоди від того для Каллuru. Адже тутешні багатства призводять до постійних війн між індійськими державами — Бахманідським султанатом та сусіднім Віджаянагаром. Скільки вже разів долина між річкою Кістною і її правою притокою Тунгабхардою зрошувалася кров'ю тисяч і тисяч воїнів! Скільки разів

плюндрувалися дощенту дбайливо оброблені поля, які можуть родити буквально все, що тільки росте на світі...

Синів чекають біля річки їхні ровесники — сьогодні в місті повсюдно ігрища. Отож, як тільки сестра Лейла приносить плетену тацю з виноградом, вони кидають по жмені-другій ягід до рота, дякують аллахові та батькові й поспішають щезнути. Махмуд не затримує, розуміє: молоді, то й не сидиться вдома. Підсовує тацю ближче до гостя:

— Смакуй, шановний, во славу аллаха.

Юсуф неквапно оббирає темно-синє гроно. Мовить:

— Хороша річ — виноград. А все-таки, як на мене, тутешня диня — плід куди солодший і смачніший.

— Хе! — дивується Махмуд. — Мені, мусульманинові, і то в піст диня таки добряче набридає. А ти, виходить, он як її уподобав.

І гукає:

— Лейло!

Дочка тут же з'являється в кімнаті. Певно, чекала, що її покличуть, при вході стояла.

Донька в купця Махмуда красуня: очі сяють, як зіроньки. Біле полотно, перекинute через плече і закручене довкола талії, підкреслює струнку постать дівчини. Ніби ненароком стрільнула очима на Юсуфа — наче вогнем обпекла.

— Ходжа Юсуф Харасані в захопленні від наших динь, — каже Махмуд. — Принеси гостей.

Махмудова дружина померла кілька років тому. То донька Лейла — господиня в домі.

— Е, тоді не буду більше зізнаватися про свої смаки, — ніяковіє Юсуф. — А то лише клопоту завдаю.

— Який клопіт! Мені приємно, що гість так високо цінує плоди моєї землі.

Лейла приносить продовгувату зелено-жовту диню. Хвалиться:

— Вибрала найбільшу і найспілішу.

— Дякую, дочко, можеш іти.

Махмуд нарізає диню скибками, підсовує Юсуфові:

— Пригощайся, шановний. Та й у мене, здається, апетит розгорівся. А запахуща ж яка!

Диня й справді цукриста, соковита, так і тане в роті.

— Еге, — задоволено причмокує гість, — у Бідарі таких не знайдеш, дарма що Бідар столиця. Там лише те, що привезуть звідкілясь. А тут — просто з городу. Від такої дині душа співає.

Диня для індійців — як для мусульман, так і для індуїстів — це не просто овоч. Вона служить головною їжею під час тривалих постів. Тому тут у багатьох культах, а особливо в магометанському, диня є найнеобхіднішим атрибутом. Отож вирощування цього овочу, догляд за ним стали справою, благословенною самим аллахом. Господарі один перед одним стараються мати на своїх городах дині тільки кращих сортів, при

першій-ліпшій нагоді не вважають за гріх похвалитися ними.

— Шановний Юсуфе, твоя душа може співати до кінця твоїх днів. Це залежить від тебе самого.

— Як це розуміти? — відкладає недоїдений шматок Юсуф.

— А так і розумій, — мружиться Махмуд. — Доки тобі, шановний, бродяжити по чужих заїжджих дворах? Не молодий уже.

— Еге, не молодий. Та що вдію, коли не маю свого пристанища?

— Кажу тобі, що ця справа залежить від тебе самого.

— Якби ж то!

Махмуд витирає руки білою хусткою, уважно дивиться на гостя:

— Е, так ми з тобою натяками вельми довго будемо балакати. Давай поговоримо, як купець з купцем. Ти людина досвідчена, розумна і вдачею незлостива — мені подобаються такі. Знаю, що якби ти захотів, то багато чого зумів би досягти. Отож пропоную тобі свою дружбу й поміч. Бери караван і веди в Дабхол. Товари мої знаєш — овочі, сердолік, оздоблена алмазами зброя. Потім повернеш мені їх тутешню вартість і половину прибутку. А друга половина прибутку твоя. Це не малі гроші, сам розумієш. Особливо для початку. Тобі таке підходить, га?

— Підходити підходить, я ж рахувати вмію. Але якщо вже почали, то давай і далі як купець з купцем: для чого це тобі? В чому твоя вигода?

Махмуд пильно дивиться йому в очі. Обличчя в Махмуда серйозне, навіть урочисте.

— Вигода? В тобі, шановний. Ти і є моя вигода. Коли повернешся з караваном — віддам за тебе Лейлу. Я ж не сліпий, бачу, як вона позиркує на тебе і як ти на неї. А який батько не бажає щастя своїй дитині? І тебе я за ці місяці уже добре розпізнав: ти, можливо, в купецькій справі не дуже багато здобудеш, зате дочка за тобою буде щасливою. Такі, як ти, не здатні на погане.

Западає довга і ніякова мовчанка. Юсуф не знаходиться на слово, бо чого-чого, а такого повороту таки не чекав. І Махмуд розуміє його, не підганяє з відповіддю. Для Махмуда здалося б навіть неприродним, якби Юсуф отак одразу погодився та ще й почав дякувати. Хоча, якщо бути відвертим, то на місці Юсуфа більшість Махмудових знайомих вчинили б саме так.

Але людина серйозна, відповідальна, не обдумавши справи, торохтіти не буде.

Нарешті Юсуф завважує:

— Але ж тобі відомо — я не мусульманин.

— Нашу віру і наші закони ти знаєш не гірше за будь-кого з правовірних. І живеш ти за заповідями Магомета, як і всі ми. Отож у душі ми одновірці. Залишається тільки формальність. Раніше чи пізніше ти її виконаєш. Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди.

Юсуф враз відчуває, що в кімнаті страшенна задуха. Витирає хусткою піт з чола, мовить:

— Вибач, шановний, мені щось зле, я вийду.

Він підводиться і повільно прямує у двір. Там у густій тіні платана біля

дзюркітливого арика така зручна лавочка — звичне місце відпочинку господаря та його домочадців.

"Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди..."

Махмудові слова гупають у скроні молотком. Здається, вони відлунюють у високій цегляній стіні, якою обнесено все обійстя купця, і заховатися від них просто неможливо.

Юсуф Хорасані не сідає на лавочку. Повз неї проходить стежкою далі, до цегляної стіни, де за вузькими дверцятами чимала зелена латка городу, навпіл розрізана тонкою ниткою арика. Тут свята святих — володіння Лейли. Сюди навіть хатнім слугам заборонено заходити, хіба що під наглядом когось із господарів. А з постояльців заїжджого двору для одного Юсуфа Хорасані зроблено виняток і дозволено бути тут, коли тільки захоче. Отож він при нагоді й користується цим, бо затишнішого місця немає, певне, в усьому Каллурі.

Тут, серед запахуї городньої зелені, дихається легко і легко почувається. Знайоме з дитинства степір'я цибулі та моркви, сизуваті капустаї кулачки допомагають хоч думкою полинути в рідний край, хоч на якийсь час забути, що ходиш по чужій землі і в чужому світі. Бо ж ніякий він не ходжа Юсуф Хорасані, а тверський купець Афанасій, син Микитин.

П'ятий рік водить його доля по дорогах заморських країн. П'ятий рік не чує жодного слова рідною мовою.

Не думав, не гадав Афанасій, що його мандрівка з товаром у Ширванську землю, яка на Північному Кавказі, стане безкінечною і приведе аж у таємний Індостан, де ще не ступала нога нікого з русинів. А воно бач як склалося.

Афанасія і його супутників-купців пограбували біля Астрахані ногайські татари. На березі Каспійського моря хижі кайтаки відняли рештки товару. Скільки не просили руські купці допомоги в ширванського правителя, той нічим не допоміг. Довелося діяти, як випадало. У кого залишилося хоч якесь добро на Русі — той пішов на Русь. Афанасію повертатися ж було просто ніяк: у рідній Твері його чекали тільки борги, які тепер сплатити нічим. Отож при поверненні Афанасія віддали б у холопи, і ходив би в холопах до кінця життя, бо навряд чи роздобув би гроші, щоб сповна розрахуватися з тими, в кого напозичав перед мандрівкою в Ширванську землю.

Звичайно, Афанасій Микитин міг би, як дехто з його супутників-невдах, залишитися в Шемасі, Дербенті чи в Баку або завести сяку-таку торгівлю в персидькому Чапакурі, де було вже й прожив аж півроку. Згодом, може, й зібрав би грошей та й зажив безбідно. Але зустрічі з тамтешніми купцями і їх розповіді про легендарну країну Індостан підштовхнули його на дальші мандри. Підштовхнули дійти до Ормуза-града, а звідти на ненадійному парусному судні-таві перепливати підступне море і таки ступити на індійську землю, щоб власними очима побачити цей край.

Індія насправді виявилася зовсім не такою, якою її уявляли земляки Афанасія: благословенного богом, багатою і благодатною землею, розташованою неподалік від раю, де немає ні злодіїв, ні розбійників, ні завидюшників. Афанасій побачив тут таку

жахливу бідність простих людей, якої досі ніде не зустрічав. Багатими в Індії є тільки князі та їх поплічники, які селянина нерідко й за людину не вважають. Отож йому, Афанасію, який заздалегідь придбав собі зошит, щоб у ньому писати про побачені чудеса, доводиться тепер писати про речі звичайні й буденні.

В індійській землі господарями почувають себе не місцеві жителі, а прийшли мусульманські завоювальники. Вони намагаються всіх обернути у свою віру. І від нього, Афанасія, вже теж багато разів вимагали, щоб він прийняв "Махмет дені" — магометанство.

Пригадується, ще в перший рік його перебування в Індії джуннарський хан Асад, провідавши, що Афанасій не бусурманин, а русин, відняв у нього єдине багатство — коня. "Переходь у нашу віру, — то й жеребця поверну, і тисячу золотих дам на додачу. А відмовишся — і коня заберу, і ще з твоєї голови тисячу золотих візьму". І виділив чотири дні на роздуми. Добре, що тоді нагодився знайомий скарбник Мухамед та замовив за нього слівце.

Тепер, бач, купець Махмуд свою вудку закинув.

Так, Афанасієві справді подобається Лейла. Він любить спостерігати, як вона старанно порається на городі, навіть допомагає їй виполювати бур'ян. Подобається її журкітлива мова, її допитливість. За всі роки перебування в Індії він нікому стільки, як їй, не розповідав про свою далеку Русь, про рідну тверську землю. Відчував, що й Лейлі спілкуватися з ним не тільки не обтяжливо, а й приємно. Інакше не виходила б щодня полоти грядки динь якраз у той час, коли він прогулюється по городі.

Але щоб йому з Лейлою одружитися!.. Такого Афанасієві й на думку не спадало. По-перше, він вдвічі старший за дівчину. По-друге, вони різної віри. А по-третє, і це головне, він зовсім не збирається відмовлятися від повернення на батьківщину, щоб залишитися тут гарипом — чужоземцем — до кінця своїх днів.

О ні, вже краще він буде вічним боржником, невдалим холопом, але у своєму краї, між своїми, руськими, людьми, а не гарипом-чужоземцем, якого може зневажити навіть найостанніший з місцевих жителів. Воно ж і звучить, ніби лайка: гарип.

"Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди..."

Помиляється шановний Махмуд, ой помиляється. Для кожної людини є на світі надійний прихисток, якщо вона не зреклася рідної землі, якщо на ній не тяжіє прокляття краю своїх предків... А його, Афанасієва, душа співатиме куди голосніше від тверської ріпи, ніж від чужого найсолодшого плоду.

Вздовж арика стежечка вузенька-вузенька. По ній досі він прогулювався завжди неквапно, зупинявся біля кожної грядки, любувався буйною зеленню і щедрими розсипами плодів, відпочивав душею. Нині ж крокує розгонисто, раз у раз наступає на огудиння. Нічого не помічає.

"Раніше чи пізніше — дітися тобі нікуди... стугонить у скроні. — Дітися тобі нікуди..."

— Юсуфе!..

Ні, таки треба вертати на Русь. Хай там що — треба вертати. Завтра ж він вирушить

зі своїм товаром в Коїлконду, там, чував, базари великі. Спродасться — та й прямо до Дабхола, а звідти — до Ормуза... Багатства він особливого не нажив за ці роки — ну то й що? На дорогу додому вистачить.

Назад через Ширванську землю йому путь закрита, бо там безкінечні війни, там для мандрівника-купця уготована смерть. А от через Кафу на Тавриду, чув, купці дістаються. Тудою й він піде. Аби тільки до Тавриди. А там через Литовську Русь, через Московську Русь та й до Тверської землі.

— Юсуфе!..

Підводить голову — перед ним стоїть Лейла. В її великих чорних очах туманна поволока.

— Я все чула. І те, що батько говорив, і те, що говорив ти...

Афанасій пробує перевести мову на інше:

— Досить одного погляду на тебе — і одразу видно, що сьогодні свято...

Проте Лейла перебиває його:

— Не треба, Юсуфе, я все розумію. Все-все.

І така лагідність та жура в її словах!

Афанасій дивиться на дівчину: а може, це йому тільки так здається? Але вона продовжує тим же тоном:

— Я розумію: ти не залишишся. А якщо й залишишся, то тебе довіку гризтиме гриза. Тобі ночами снитимуться не я, а хтось інший, снитиметься все те, що ти залишив десь там, на своїй далекій батьківщині. І будеш зі мною холодний, як отой сніг, про який ти розказував. Із таким тобою я не зможу бути щасливою. І тобі дати щастя не зможу. То для чого маємо сходитися, якщо це нікому не дасть щастя?

— Лейло!

— Йди собі своєю дорогою. Тільки вирушай звідси швидше — так мені легше буде. І хай тебе аллах збереже і допровадить живого й здорового до рідних місць.

— Прости мені, Лейло...

— Йди, Юсуфе, йди. Я на тебе й крихти образи не потаю. Я знаю: це не ти винний, а доля розпоряджається.

Йому гостро защеміло серце. Почуття невимовної ніжності до цієї чорноокої дівчини враз хлюпнуло в душу, здавалося, розірве груди. Не знаходив у собі сили залишити Лейлу.

— Та йди вже, не муч!... — не мовить, а майже стогне вона і закриває обличчя долонями.

Нарешті він важко ступає крок, другий... Повз Лейлу проходить до краю городу. Уже як відчиняв дверцята в мурі, почув:

— Юсуфе!..

Оглянувся — Лейла простягає йому зав'язану вузликом шматину:

— Візьми.

— Навіщо?

— Тут насіння дині. Ти ж дині любиш. А такого сорту, як у нас, ти, можливо, в

усьому світі ніде більше не знайдеш.

— На моїй батьківщині літо коротке, я ж тобі розповідав. Під нашим скупим сонцем дині не виростуть.

— А ти все одно посади — раптом виростуть? Посади, то й мене згадаєш...

...Зеленої весни року 1475 на старовинному шляху із Кафи до Смоленська зупинився караван. Голова каравану московський купець Степан Васильєв, син Дмитріїв та його товариш Гридя Жук заходилися ховати тверського купця Афанасія, який повертав з ними із країн заморських і раптово помер у дорозі. Не віз купець Афанасій із собою ніякої поклажі. З його заплічної торбини дістали тільки списаний зошит та вузлик з якимось незнаним насінням. Зошит починався дивними словами: "Записав я тут про своє грішне ходіння за три моря..."

Купці, які самі не раз ходили з караванами в чужі землі і добре розуміли незвичайність описаної Афанасієм мандрівки, вирішили відвезти записи тверитянина в Москву і передати у двір великого князя Івана. А що робити з насінням — не знали. Бо раптом воно якесь бісівське або хтось із нечистих басурман заляв його в заморській стороні? Отож поклали його в яму разом з покійником та й засипали землею.

Ще того ж дня караван пішов далі через Литовську Русь до Русі Московської. А заблукала хмарина, пригнана вітром, можливо, аж із самої Індії, пролилася теплим дощем на свіжу могилу мандрівника Афанасія, Микитинога сина.